

Жусупова М.М.

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮ КЫТАЙ БУЛАКТАРЫНДА

Жусупова М.М.

**ДРЕВНЯЯ КЫРГЫЗСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ
В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ**

M.M. Zhusupova

ANTIQUÉ KYRGYZ STATE IN THE CHINESE

УДК:941/852-789.5.6

Макалда байыркы кыргыз мамлекетүүлүгү тууралуу Кытай булактарында кездешкен маалыматтар каралган.

In the article about the ancient Kyrgyz state in Kitayi sources.

Улуу окумуштуу, ойчул Конфуций: «Келечекти аңдап билүү үчүн өткөн тарыхты үйрөнгүлө» деген. Өткөн тарыхты үйрөнүү бул тарыхый түшүнүктөр менен ой жүгүртүүгө, коомдук турмушту¹ өткөн мезгил, доор менен салыштырып баалоого, келечекке илимий негизде көз жүгүртүүгө чоң мүмкүнчүлүктөр ачылат.

Андыктан ар бир кыргыз жараны үчүн кыргыз мамлекетинин байыркылыгы, түпкүлүгү кызыктырып келсе керек.

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгону өз ата мекенибиздин тарыхын изилдөөдө негизги маалыматтарды (источниковедение) кытай жазуу булактарынан алып жүрөбүз.

Кытай мамлекетинин улуу тарыхчысы Сы Мачян (жаңы эрадан илгерки 145-146 жылы) тарабынан жазылган «Тарыхнаама» деген китептин 110 бабында (главасында) «Хундар тезкиреси» деген бир бап бар, ал бабында (главасында) хундардын тарыхы жөнүндө баяндалат.² Анда биринчи каган Туман Теңрикут (Тоуман Чанйу, жаңы эрадан илгерки 214-210 жылдары каган болгон) болот. Анын уулу Батыр Теңрикут (Маодун Чанйу,- жаңы эрадан илгерки 210-174 жылы каган болгон) каган болгон кезде «гекун мамлекетин» (кыргыз мамлекетин) Хун хандыгынын бийлигине моюн сундурган. Ал мамлекетти Маодун Хан башкарган. Маодун-Хан гундарды башкарып турганда күчтүү мамлекет болгон. Ал акылдуу, чечкиндүү жана алысты көрө билген саясатчы болгон. Түрк элдери өздөрүнүн уламыштарында аны өгуз Ханга салыштырып, теңешкен. Уламышта Маодун Хандын атасы назик жана чечкинсиз болгондугу баяндалат. Маодундан атасы анын чечкиндүүлүгүнөн жана эр жүрөктүгүнөн корккондугу айтылат. Маодунду атасы коншу урууга тынчтыктын жана достуктун белгиси катары барымтага берген. Бирок Маодун жетилип, өзүнө эң мыкты аргымактарды тандап минип өз уруусу гундарга кайтып келген. Чечкиндүү өспүрүмдүн жоругу гундарды (хундар) таң калтырган. Ал ышкырып учуучу «жебелерди» жасаттырган. Археологдор көчмөндөрдүн мүрзөлөрүнөн Маодун хандын жебелерине окшогондорду көп табышкан. Жебенин жыгачына, темир учунун төмөн жагына көзөнөкчөлөрү бар көңдөй севк шариктер кийгизилген. Мындай жебелер учканда зуулдаган үн чыгарган. Анын өзүнүн жүздөгөн отряды болгон. Ал жебесин кайсыл тарапка атса жоокерлер ошол тарапка атууга тийиш болгон. Бир күнү Маодун хан өзүнүн мыкты аргымагын, сүйүктүү аялын аткан. Ал атканда жоокерлери да кошо атышкан. Жоокерлерине өзү эмнени жасаса ошону жасаганга буйрук берген. Башкача айтканда жоокерлери жапырт атышкан.

Б.з. ч 209-жылы юэчжилер (тохарлар) гундарга согуш жарыялаш үчүн эң мыкты аргымактарын суратып, чабарман жиберешкен. Маодун Хан элинин тынчтыгын ойлоп эң мыкты аргымагын берип салган. Бирок бул чечими өз уруусуна жаккан эмес. Юэчжилер кайрадан тынчып калбай Маодун Хандын эң сулуу аялдарынын бирин берүүсүн талап кылышкан. Гундардын (хундар) карыялар кенеши ачууланышып Маодун Хандан согуш баштоону талап кылышкан. Хан карыяларды токтотуп, сабырдуулукка чакырган. Кайрадан элинин тынчтыгын ойлоп эң сулуу аялын берип салган. Ал эми коңшу юэчжилер ушуну менен токтоп калбастан гундардын чек арадагы жерлерин берүүсүн талап кылышкан. Карыялар кеңеши кургак, кайрак жер, ал жерге эч нерсе өспөйт, жерди берсең бер дешкен. Бирок бул жолу Маодун хан жай гана, «Жерди мен эч качан жана эч кимге бербейм, себеби жер мамлекеттин негизин түзөт»,-деп жооп берген. Бул жерден биз Маодун Ханды элинин камын ойлогон мыкты уруу башчы катары көрсөк болот. Ал туура эмес кеңеш беришкендиктери үчүн кеңешчилеринин баштарын алдырышкан. Ал эми өзү юэчжилерге каршы жортуулга чыккан.

Ошентип гундар юэчжилерге каршы аттанышып, душмандарын талкалашкан. Б.з.ч. 201-жылы ал Кыргыз (Гяннгу) ээлигин баш ийдирген, ал ошол мезгилде усундар менен кытайлардын ортосунда болжол менен Чыгыш Теңир Тоонун жана Батыш Монголиянын аймагында жайланышкан. Маодун-өгүз б.з.ч 174-жылы каза болгон. Маодун Ханга ошол мезгилге чейин Забайкальден Теңир-Тоого чейинки кеңири аймакта жашаган элдер баш ийген.³

¹ Ху Чженхуа. (2003). Диалог цивилизаций. Бишкек: Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө. 126-127-беттер

² Ошол эле.

³ Гундар жана улуу Кытай дубалы. Эл дуйнесу журналы. 157 (5).Б:2008.8-9 беттер.

«Тарыхнаама» деген китепте төмөндөгүчө дагы ачык маалымат берилген: «Баатыр Теңрикут түндүктө Гунлу (Хунйу), Көжөк (Чуше), Түрк (Динлин), Кыргыз (Гекун), Синли Скнлилердин мамлекеттерин басып моюн сундурган. Ошол үчүн хунндардын ак сөөктөрү жана улуу мансаптары Баатыр Теңрикутту даанышман деп ага баары моюн сунушкан».

Кыргыз Республикабыз эгемендүүлүккө чейин окумуштуулар кыргыз элинин келип чыгыш тарыхы, алардын байыркы ата журту жөнүндө кайчы пикирлерде болуп келишкен. Азыркы мезгилде мамлекетибиз демократиялуу мамлекет болгондуктан, өз ата мекенибиздин тарыхын изилдөө жолго коюлуп келүүдө. Бул пикирди дастыктап дагы бир жолу кытай жазуу булактарындагы маалыматтарга көңүл бурсак.

Жогоруда айтылгандай кытайдын «Тарыхнаама» деген китебинде «кыргыз» деген наам жалгыз гана этноним деп каралбастан, байыркы кыргыздардын мамлекетинин аты деп да берилет. Башка мамлекеттерде, мисалы кытай улутунун Ханзу (Хан улуту) деп берилет, тарыхта Хан деген кагандык (Хан династиясы - Хан мамлекети) болгон, анын эли да негизинен Хан доорунда кытай мамлекетинин, кытай улутунун аты бирдей болуп баары биригип Хан деп каралат.

Кытай тарыхчысы Сы Мачян аталган китебинде жогоруда айтылган маалыматтар качан болгонун өтө ачык жазбаса дагы, бирок ал Хан кагандыгына каршы чыгып, Хундарга багынып калган окуя менен дал келет деп берет. Анда «Хан Гаозу (Лю Бань) доорунун 7-жылы бек Хан Син каршылыкка чыгып, хундарга кетип калды» деп жазганы бар. Хан Гаозу доорунун 7-жылы жаңы эрадан илгерки неченчи жыл болот деген суроо келип чыгышы мумкун. Ал суроого төмөндөгү таблица аркылуу түшүндүрсөк болот.

Хан Гаозу жыл доору (жаңы эрадан илгерки 206-195 жыл)		Баатыр Теңрикут доору (жаңы эрадан илгерки 210-174 жыл)	
		Илгерки 210	1-жылы
		Илгерки 209	2-жылы
		Илгерки 208	3-жылы
		Илгерки 207	4-жылы
Илгерки 206	1-жылы	Илгерки 206	5-жылы
Илгерки 205	2-жылы	Илгерки 205	6-жылы
Илгерки 204	3-жылы	Илгерки 204	7-жылы
Илгерки 203	4-жылы	Илгерки 203	8-жылы
Илгерки 202	5-жылы	Илгерки 202	9-жылы
Илгерки 201	6-жылы	Илгерки 201	10-жылы
Илгерки 200	7-жылы	Илгерки 200	11-жылы
Илгерки 199	8-жылы		
Илгерки 198	9-жылы		
Илгерки 197	10-жылы		
Илгерки 196	11-жылы		
Илгерки 195	12-жылы	Илгерки 174	35-жылы

Берилген таблица кытай мамлекетинин Хан Гаозу доорунун жетинчи жылы жаңы эрадан илгерки 200-жылы деп эсептелинет. Башкача айтканда хунндар байыркы кыргыз мамлекетине кол салып баскан убакыт жаңы эрадан илгерки 200-жыл. Биз байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнөн азыркы мезгилге чейин, башкача айтканда быйыл 2011-жылы 2208 жыл толду.

Байыркы мамлекеттүүлүгүбүздүн тарыхын мындан ары да терең изилдеш үчүн кытай тилин үйрөнүүбүз керек. Себеби, кытай булактарында байыркы кыргыз элинин келип чыгуу тарыхы жана ата журту жөнүндө кененирээк маалыматтар көп кездешип келүүдө.

Адабияттар:

1. Гунндар жана улуу Кытай дубалы. Эл дүйнөсү журналы. №1 (5).Б: 2008.
2. Сыма Мачян. Тарыхнаама. Диалог цивилизаций. Б.: 2003.
3. Ху Чженхуа. (2003). Диалог цивилизаций. Бишкек: Кыргыз мамлекеттуулугу жөнүндө.
4. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Б:2007.
5. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы. 1-бөлүк. Б: 2011.

Рецензент: т.и.д., доцент Кеңешбеков А.К.